

## Türk-Bulgar Ortak Kültürü

Dr. Emruhan YALÇIN\*

### ÖZET

*Türkler ve Bulgarlar yüzyıllar boyunca birlikte yaşamışlardır. Osmanlılar Orta Asya ve Anadolu kültürünü Bulgaristan'a taşımışlardır. Türk kültürü doğal olarak yaşadığı bu coğrafyanın insanının ortaya koyduğu maddî ve manevî kültür ürünlerini etkilemiştir. Manevî etkiler örf, âdet ve geleneklerin yaşama geçirilmesinde kendini göstermiştir. Dil, edebiyat ve sanat ürünleri manevî etkilenmenin dışı vurumu biçiminde değerlendirilebilecek maddî etkilenmeyi yansıtmıştır.*

*Bulgar halkının yaşama biçimleri, gelenek görenekleri, kültürleri Bulgaristan'da Türk dilinin yaygınlaşması ve Türk kültürüne ait eserlerin hızla inşa edilmesiyle değişime uğramıştır. Türklerle, Türk diliyle ve Türk kültürüyle iç içe yaşayan Bulgar halkı Türk kültüründen etkilenmişlerdir. Bugün birçok Türk atasözü Bulgar diline çevrilmiş ve kullanılmaktadır. Birçok Türk türküsü ezgisini Bulgar şarkılarında görebilmekteyiz. Bulgaristan'da Türk kültürünün yöre halkına etkisinin en açık göstergesi onların dillerine girmiş Türkçe kelimelerdir. Bugünkü Bulgarcada, Türkçeden geçen dört-beş bin civarında kelime bulunmaktadır. Dildeki etkilenme sadece kelimeler ile sınırlı değildir; birçok deyim ve atasözleri de ortaktır. Diğer taraftan Türk kültürü de, Bulgaristan'da yerli halkın kültürünü etkilediği kadar Bulgar kültüründen etkilenmiştir.*

*Osmanlı hâkimiyeti döneminde Bulgaristan'da birçok mimarî eser inşa edilmiş, edebiyat ve diğer sanat alanlarında faaliyet gösteren birçok sanatçı tarafından çok değerli eserler ortaya konmuştur. Bu durum Bulgaristan'da büyük bir kültürel olgunlaşmanın ve büyük bir kültürel birikimin meydana gelmesini sağlamıştır.*

**Anahtar Kelimeler:** Türk kültürü, Türk dili, Bulgar kültürü, Bulgar dili, edebiyat, sanat, gelenek görenek, atasözü, mimari.

---

\* Bilkent Üniversitesi, Yarı Zamanlı Öğretim Elemanı.

## Turkish-Bulgarian Common Culture

### ABSTRACT

*The Turks and the Bulgarians lived together for centuries. The Ottomans brought the Central Asian and the Anatolian culture into Bulgaria. Naturally, the Turkish culture inevitably affected all the material and spiritual products of culture that the people of this geography produced. The spiritual influences can be seen in the field of habits, customs, and traditions. The products of language, literature and art reflect an expressionist material influence.*

*The lifestyle of the Bulgarian people, along with their customs, traditions, and culture met a great change with the fast spreading of the Turkish language and with the rapid construction of works of art. The Bulgarian people who lived together with the Turks, Turkish language, and Turkish culture were influenced by the Turkish culture. Today, lots of Turkish proverbs translated into Bulgarian are in use. We observe lots of examples of Turkish folksong tunes in the Bulgarian songs. The most striking feature of the Turkish culture in Bulgaria is the existence of the Turkish words that are coined into the Bulgarian language. There are some four or five thousand Turkish words in Bulgarian language today. The influence in language is not limited to the words only; there are lots of common phrases and proverbs. On the other hand, the Turkish culture was influenced by the indigenous Bulgarian culture.*

*Under the Ottoman rule lots of architectural works were built, and lots of important literary works, as well as other works of art were produced by numerous men of arts. This fact paved the way to the culmination of a great culture and to the cultural maturation of Bulgaria.*

**Key Words:** *The Turkish culture, Turkish language, the Bulgarian culture, the Bulgarian language, literature, art, custom tradition, proverb, architecture.*

### 1. OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE BULGARİSTAN

“Bulgar” ismini taşıyan ilk devletlerini “Büyük Bulgaria Devleti” adıyla 635 yılında kuran ve 864 yılında da Boris Han döneminde resmen Hristiyan olan Bulgarlar; Büyük Bulgaria Devleti’nin parçalanmasından sonra İdil ve Tuna Bulgarları olarak bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti’nin Bulgarlarla ilk teması, Orhan Bey döneminde olmuştur. Orhan Bey döneminde başlayan bu ilk temas Orhan Bey’den sonraki dönemlerde hızla gelişmiştir. Orhan Gazi’nin büyük oğlu ve Rumeli Fatihisi olarak da anılan Süleyman Paşa’nın 1354 yılında Çanakkale Boğazı’nı geçerek

Gelibolu'ya adım atmasıyla fetih hareketi başlamıştır.<sup>1</sup> Türkler 1354 yılında Gelibolu üzerinden Balkan Yarımadası'na geçerek 1361 yılında Edirne'yi fethettikten sonra başta üç küçük Bulgar krallığı olmak üzere feodal devletleri yıkıp Balkanları ele geçirmişlerdir. Diğer taraftan XIII. yüzyıl ortalarında Moğol istilasından kaçan Horasan erenlerinden Sarı Saltuk ile sonradan onun adıyla anılan Türkmen aşireti Balkanlara geçerek Dobruca dolaylarında 10 - 12 bin kişilik bir İslâm topluluğu oluşturmuştur. Balkan Yarımadası'nın Osmanlı hâkimiyetine bu kadar çabuk girmesi ve hâkimiyetin yıllarca ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan devam etmesi siyâsî, sosyal ve kültürel nedenlere dayanmıştır.<sup>2</sup> Bulgaristan, Balkanlarda Türk hâkimiyetini ilk önce gören ve Türk hâkimiyetinde en çok kalan bir bölgedir.<sup>3</sup>

Bulgaristan, İstanbul'a yakınlığı, Avrupa yolu üzerinde bulunması, stratejik konumu, tarımsal üretim kapasitesi gibi özellikleriyle Osmanlı Devleti'nin yönetiminde hassasiyet gösterdiği bir coğrafya olmuştur. Bu nedenle, Osmanlı Devleti, bölgedeki Senyörler İdaresini kaldırarak köylüyü rahatlatmış, hangi dinden olursa olsun Bulgar halkını "reaya" olarak tanımlamış ve Bulgaristan Yeniçeri Ocağı için asker alınan bölgelerden biri olmuştur. Böylece ticari ayrıcalıklara sahip bir bölge olması ve istilalardan uzak kalması sebebiyle Bulgaristan Osmanlı idaresinde ciddi gelişmeler göstermiştir.<sup>4</sup>

XIV. yüzyılda Bulgaristan'da kurulan Türk egemenliği XIX. yüzyıl sonlarına kadar pek az farkla beş yüz yıl devam etmiştir. Bu uzun müddet zarfında bölge binlerce sosyal ve kültürel yapı ile donatılmış; ırk, dil ve din ayrımı yapılmaksızın insanların yaşama şartları kolaylaştırılmıştır.<sup>5</sup> Türkler, Bulgaristan'da kurdukları egemenliğe paralel olarak yeni yeni yerleşme merkezleri kurdukları gibi, geldiklerinde mevcut olan şehirleri ve kasabaları da eserlerle süslemişler ve ekonomik olanakları zenginleştirmişlerdir.<sup>6</sup> Bulgar halkı, güçlü ve adil Osmanlı idaresi altında, eskisinden ve Avrupa'daki emsallerinden çok daha iyi şartlarda hayatlarını

<sup>1</sup> Mustafa İsen; "Çağdaş Prizren Şairleri", *Ötelerden Bir Ses*, Ankara, 1997, s.513; Yılmaz Öztuna, *Rumeli Kaybımız*, İstanbul, 1990, s.17.

<sup>2</sup> Kemal H. Karpat; *Balkanlar*, D.V.İ.A. c.7, İstanbul, 1992, s.25 - 32.

<sup>3</sup> Ömer Turan- Mehmet Z. İbrahimgil; *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No:97, Ankara, 2004, s.156.

<sup>4</sup> *Tarihte Türk - Bulgar İlişkileri*; Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2004, s.1.

<sup>5</sup> Turan- İbrahimgil; s.7.

<sup>6</sup> Osman Nuri Peremeci; *Tuna Boyu Tarihi*, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1942, s. 126.

sürdürmüşlerdir. Osmanlı yönetiminde, güvenlik sağlanmış, angarya kalkmış, ağır vergiler azaltılmış, keyfiliğin yerini kanun almıştır.<sup>7</sup>

Bulgaristan'da Osmanlı Devleti'nin siyasî bakımdan gelişmesinden bir süre sonra kültürel gelişmeler başlamıştır. Gerçekte de kültürel gelişmeler siyasî gelişmeleri belli uzaklıklarla izler. Bir şehir siyasî anlamda ne kadar gelişirse kültürel gelişme de bunun doğal sonucu olarak kendini gösterir.<sup>8</sup> Osmanlı döneminde Bulgaristan'da yoğun bir imar faaliyetine girilmiştir. Mevcut şehirler yeni bir anlayışla imar ve ihya edilirken yeni şehirler ve yerleşim merkezleri kurulmuştur. Osmanlılarda bir cami ve onun etrafında kümelenen kültürel, sosyal ve iktisadî kuruluşların oluşturduğu külliye mahalleleri, mahalleler şehirleri meydana getirmiştir. Külliye denilen ve toplumun her türlü ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikteki bu kompleksler, varlıklı insanların kurdukları vakıflarla hayatîyetlerini sürdürebilmişlerdir. Devlet gücüne, zenginliğe ve bu zenginliğin hayrata dönüşmesine dayalı bu yeni kültür modeli, Müslüman olan, olmayan demeden bütün imparatorluk tebaasını kuşatmıştır.<sup>9</sup> Bugünkü Bulgaristan'da olan kasaba ve şehirlerin birçoğunu Türkler kurmuşlar, oralarındaki köprüleri, camileri, medreseleri, okulları, hanları, hamamları, imaretleri (aşevi), kervansarayları, şehir saatlerini hep Türkler yapmışlardır.<sup>10</sup> Gerçekten de Osmanlılar şehir merkezlerinde, cami - mescit, tekke - zaviye ve türbe gibi dinî; han bedesten, kervansaray ve çarşı gibi ticarî; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim; kale, kule – ocak, burç ve tabyalar gibi askerî yapılar inşa etmek suretiyle, bölgeye yeni bir yaşam tarzı, hayat ve medeniyet getirmişlerdir. Örneğin, Filibe ve Şumnu'da Türk şehir dokusunun kısmen de olsa günümüze kadar gelebildiğini görmek mümkündür.<sup>11</sup>

Bugün Bulgaristan'daki kasabalardan; Yenipazar, Eski Cuma, Osmanpazarı, Rusçuk, Servi, Lom, Kızanlık, Yeniçağra, Çırpan, Tatarpazarcığı, Karlova, Sarımbeyli, İhtiman, Köstendil, Cumaibalâ, Eğripalanga, Kırçali, Eğridere, Darıdere, Koşukavak, Mestanlı, Cisri Mustafapaşa kasabaları hep Türk yapıları olup köylerin ise yüzde altmışı Türk yapısıdır.<sup>12</sup>

<sup>7</sup> Tayyib Gökbilgin; *XV' nci ve XVI' ncı Asırlarda Edirne ve Paşaeli Livası*, İstanbul, 1952.

<sup>8</sup> İsen; s.116.

<sup>9</sup> Bahaeddin Yediyıldız; "Osmanlılar Döneminde Manastır", *Atatürk ve Manastır Sempozyumu*, Ankara, 1999, s. 21 - 35.

<sup>10</sup> Peremeci; a.g.e., s. 126.

<sup>11</sup> Ömer Turan; Mehmet Z. İbrahimgil; a.g.e., s.10.

<sup>12</sup> Peremeci; a.g.e., s. 126.

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yörelerini gezip gören ve topladığı bilgileri ünlü "Seyahatname"sinde toplayan Evliya Çelebi, Bulgaristan'daki şehirler hakkında etraflı bilgiler vermiştir. Bugün Bulgaristan'ın başkenti olan Sofya, Osmanlıların Rumeli Beylerbeyliğinin merkezi olmuştur.

Osmanlıların Sırp boyarlarından (beylerinden) aldığı Sofya, Kanunî Sultan Süleyman çağında beylerbeylik merkezi olduktan sonra parlamış ve önemli bir ticaret merkezi hâline dönüşmüş ve XVIII. yüzyıldan itibaren de sönmeye başlamıştır. Bunda savaşlar ve ticaret yollarının değişmesi etkili olmuştur.

Bir ara Osmanlıların Doğu Rumeli vilâyetine merkezlik yapmış olan Filibe, çevresindeki Konuş köyünde bulunan bayındırlık eserleri ve Meriç Köprüsü'nden de anlaşılacağı üzere Türk eserleriyle dolu idi.

Eskizağra'nın 17 camii, 42 okul, 5 hamama varan eserleriyle 3000 evli ve 855 dükkânlı bir yerleşme merkezi olduğu hakkındaki bilgiler yanında eskiden sağlam ve büyük bir bedestene sahip olduğu göz önünde bulundurulursa, Türklerin Bulgaristan'a asıl ülkeleri gibi baktıklarına kanaat getirilir.

Bulgarların Svilengrad adını verdiği eski Cisri Mustafapaşa kasabası, hanları, hamamları ve aşevleriyle olduğu kadar 12 gözlü köprüsüyle anılırdı.

Bulgarların Şumen adını verdiği şehre, Türkler Şumnu diyorlardı. Bu merkez daha sonra gelişmeye başlamış ve XVIII. yüzyıldan sonra önem kazanmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman'ın damadı İbrahim Paşa'nın yaptırdığı camii ile ünlü Razgrad; XVI. yüzyılda Tuna ticaretinde isim yapmaya başlayan ve temelini Türklerin attığı Rusçuk, Osmanlıların Avrupa'ya açılışlarında ünlü zaferlerinden birinin gerçekleştirilmiş olduğu Niğbolu, tarihte dört bin evli, bin dükkânlı bir sancak merkeziydi. Lofça, 22 mahallesinden 16'sında Müslüman Türklerin oturduğu bir Türk şehriydi.

Osmanlılar Bulgaristan'da hayır işlerine de büyük önem vermişti. Filibe'de ve Sultan II. Murat'ın Köstendil'de yaptırdığı tesislerde gelip geçenler bedava ağırlanırdı.

## **2. Bulgarların Menşei**

Osmanlı Devleti döneminde Türklerle Bulgarların kısa süre içinde birbirleriyle kaynaşarak uzun yıllar birlikte yaşamaları ve bu süre içinde birbirlerinin kültürlerini kolayca benimseyebilmelerinin altında yatan en önemli sebep Bulgarların Türk kökeninden gelmeleri ve bu nedenle de

Türk kültürüne yabancı olmamalarıdır. Gerçekten de Bulgarların menşei araştırıldığında Türk kökünden gelen bir kavim olduğu görülür. Bulgarların “Türk menşeli bir kavim” olduğunun açık delilleri, gerek meydana çıkarılan arkeolojik kalıntılar ve gerekse Proto - Bulgar dil kalıntıları ile İdil Bulgarlarına ait mezar taşlarındaki kalıntılardır.

Tataristan’da yapılan son arkeolojik araştırmaların ışığı altında Bulgaristan’ın en eski bağlantıları, Orta Asya’daki Usunlara kadar çıkmaktadır. Usunlar, M.Ö. III. yüzyılın sonlarında Tanrı Dağları eteklerinde yaşayan, Hsiyung-nular, Sakalar ve Yüecilerin komşularıdır.<sup>13</sup>

Bulgarların Türk kökenli olduğuna dair görüş, ilk olarak 1882 yılında A. Vambéry tarafından belirtilmiştir. Bulgar bilim adamı Profesör İvan Şişmanov 1900 yılında yazdığı bir eserinde Bulgarlarla ilgili bütün bilgi ve belgeleri incelemiş ve sonuç olarak ilk Bulgar Devleti’ni kuran Bulgarların Türk menşeli oldukları görüşünü benimsemiştir. 1922-1939 yılları arasında Bulgaristan’da arkeolojik kazılar ve sanat tarihi araştırmaları yapan Macar tarihçisi G. Feher, Türk filolojisi uzmanları Gy. Nemeth ve L. Rasony’nin dil incelemeleri sonucu Bulgarların Türk menşeli oldukları kesinlik kazanmıştır. Bu bilgi yetkili uzmanlarca tetkik edilmiş ve bilim çevrelerinde kabul görmüştür. V. yüzyıl Bizans tarihçisi Priskos Bulgarların Hun Türkleri ile Oğuz Türklerinin karışıp birleşmesinden meydana gelmiş yeni bir Türk topluluğu olduğunu eserinde ifade etmiştir.

Bulgar deyimi Türkçeden başka hiçbir dilde izah edilememiştir. “Bulgar” kelimesinin anlamı “karıştırmak”tır. “Bulgar” ismi işte bu iki Türk topluluğunun karışmasını niteleyen bir ifadedir.

Bulgar kelimesi ilk defa Bizans İmparatoru Zenon (474-491)’un askerî destek sağlamak için yardımına başvurduğu Karadeniz’in kuzeybatı kıyılarında oturan bir topluluktan bahsetmesi üzerine Bizans kaynaklarında yer almıştır.<sup>14</sup>

### **3. Tarihte Kurulan İlk Bulgar Devletlerinin Kültürlerindeki Türk İzleri**

XIX. yüzyıldaki çalışmalarla, kökenlerinin Türk olduğu kesinleşen Bulgarlarla Türklerin uzun bir ortak geçmişi vardır. Türk kültürünün tohumları, Bulgaristan topraklarına IV. yüzyılda akıncı Türk boylarının gelişi ile atılmış, XIV. yüzyılda ise XIX. yüzyılın ortalarına dek sürecek

<sup>13</sup> Akdes Nimet Kurat; *IV-XVIII’nci Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, TTK Basımevi, 1972, s.108.

<sup>14</sup> *Tarihte Türk - Bulgar İlişkileri*; Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2004, s.5.

sistemli göç hareketi ile Osmanlı Türkleri, Türk kültürünü bu coğrafyanın yerleşik bir unsuru hâline getirmişlerdir.

Bulgarların; dil, din, yazı, hükümler ve idare sistemlerinin tarihî gelişimi incelendiğinde diğer Türk boyları ile birçok yönden benzerlikleri olduğu görülür. Gerçekten de Bulgarlar, ana dili Türkçe olan ve Türkçeyi kullanan bir halk olarak kendilerine has lehçelerini asırlarca devam ettirmişlerdir. Bulgar kaynaklı en eski belge olan “Hakanlar Listesi”ndeki hükümdar isimleri bu lehçeyi en iyi şekilde yansıtmıştır. Tuna ve Volga Bulgarcası ile bugünkü Çuvaşça ve ön Bulgarca (Oğurca) arasındaki özdeşlik ve lehçelerin ana Türkçede birleşmesi önemli bir kanıt olmuştur. VIII. yüzyılının ikinci yarısında Bulgar halkının, Türkçeyi ana dilleri olan Bulgarcadan daha iyi biliyor olmaları, Bulgar Türklerinin kültür ve dillerini o coğrafyada yaymış olmasından kaynaklanmıştır. Günümüzde Macar dilinde kullanılan Türkçe kelimelerin temeli Oğur-Bulgar Türkçesinin izlerini taşımaktadır. Macarların Kafkas-Volga dolaylarında uzun müddet Oğur Türkleri ile birlikte yaşamaları, Türklerden kültürel anlamda etkilenmelerine neden olmuştur. Bulgar Slavcasında idarî, askerî konularda pek çok Türkçe tabir yer almıştır. Grekçe olarak yazılmış Proto Bulgar kitabeleri içinde de Türkçe ifadelerle rastlanmıştır.

Bulgar anıtlarında, sanat eserlerinde Orhun harflerini andırır işaretler yer almıştır.<sup>15</sup> F. Altheim, Oğur Bulgarlarının Grek ve Latin yazısından tamamen farklı, bir çeşit runik yazı türü kullandıklarını, bu Tuna Bulgar yazısının, Batı Hunlarının yazı şeklinin devamı niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Bulgar Türkleri, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, tabiat güçlerinin kutsallığına, atalar ruhuna saygı gerektiğine ve Göktanrı’ya inanmışlardır.<sup>16</sup> Bulgar Türkleri taş, suya, kılıca, köpeğe, ata, başka herhangi bir hayvana, güneşe, aya tapmamışlardır. Tanrı için insan kurban etmemişlerdir. Atalarına duydukları saygının bir ifadesi olarak anıtlar yapıp kitabeler dikmişlerdir. Mezarlıklara önem vermiş, mezarlarına yapılan tecavüzleri ağır şekilde cezalandırmışlardır. Bulgar Türklerinin inancının temelinde, Türkler için millî bir özellik taşıyan Göktanrı inancı yer almıştır. Bulgar Türkleri kitabelerinde yaratıcının tek olduğunu, inandıkları bu ulu güce “Tanğra” Tanrı dediklerini ve yalnız ona taptıklarını söylemişlerdir. Onlara göre Tanrı ebedidir. Her şeyi görür, bilir ve doğruyu yalanı ayırt eder. Can verir, ömür uzatır, kötülerini cezalandırır. Tanrı tektir ve Türklere han gönderir.<sup>17</sup>

<sup>15</sup> a.g.e, s.12.

<sup>16</sup> İbrahim Kafesoğlu; *Eski Türk Dini*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1980, s.46.

<sup>17</sup> *Tarihte Türk - Bulgar İlişkileri*; s.13.

Bulgar Türklerinin kurdukları Bulgar Devleti'nde, Türk siyasî kuruluşlarındaki kamu hukuku anlayışı, töre hükümleri ve devlet meclisi geçerli olmuştur. Bulgarlarda hükümlerlik anlayışı karizmatik karakter taşımıştır. İdare yetkisi tanrı bağışı olarak sayılmıştır. "Madara Kaya Kabartması"nın bir yerinde "Tervel Han'ın Bulgarlara Tanrı tarafından gönderildiği", Çatalar Kitabesi'nde ise "Omurtag Hanı yeryüzü tahtına Tanrı'nın çıkardığı" ve "Tanrı'nın yardımı sayesinde başarılarını sürdüreceği", Melemlir Han Kitabesi'nde "Tanrı'nın han yaptığı bu hükümdara yüzyıl ömür verildiği" kaydedilmiştir.<sup>18</sup> Karizmatik "meşruiyet" anlayışına rağmen, Bulgar Türklerinin hanları, diğer Türk boylarında olduğu gibi arzusu kanun sayılan bir despot olarak değil, Tanrı'ya karşı sorumluluk şuurunda kut yetkisine<sup>19</sup> layık olmaya çalışan hükümdarlar olmuşlardır. Bulgar Türk hanları törenin emrettiği hususlar çerçevesinde hareket etmişlerdir. Türk devletlerinde "toy" adıyla ifade edilen devlet meclisi Bulgar Türklerinde de teşkil edilmiştir. Özellikle kötü idarede ısrar eden kabiliyetsiz hükümdarlar gerektiğinde zor kullanılarak tahttan indirilmiştir. "Hakanlar Listesi"ndeki son hükümdar Umar, iktidarının kırkinci gününde Boyarlarca öldürülmüştür. Bulgar Türklerinin ordu kuruluşu, savaş taktikleri, askerî disiplinleri komşularının dikkatini çekmiştir. Bulgar Türklerinin ordusu, harp taktiğine dair kitaplar yazan Bizans imparatorlarının eserlerinde örnek alınabilecek silâhlı güçler arasında örnek gösterilmiştir.<sup>20</sup>

#### 4. Bulgaristan'daki Türk Kültür İzleri

##### a. Osmanlı Hâkimiyeti Döneminde İnşa Edilen Türk eserleri

Türkler Osmanlı Devleti sayesinde, XIV. yüzyılın ortalarından, XX. yüzyılın başına kadar hüküm sürdükleri Bulgaristan'da büyük bir uygarlık kurmuştur. Bulgaristan en huzurlu yıllarını Osmanlı döneminde geçirmiştir. Bulgaristan'da Osmanlı Devleti'nin bıraktığı eserlerin sayısı pek çoktur. Gerçekten de Osmanlılar Bulgaristan'a hâkim oldukları dönem içinde, burada birçok cami, han, hamam, köprü, türbe gibi tarihî eser niteliğinde yapılar inşa etmişler ve bu yapıları idame ettirebilmek için de vakıflar kurmuşlardır. Osmanlı döneminde yapılan camiler, kervansaraylar, konaklar, hamamlar, çeşmeler, köprüler vb. bir kısmı günümüze de gelmiştir. Bu Osmanlı kültür miraslarında Osmanlı mimarisi vardır.

<sup>18</sup> Fuat Köprülü; Proto Bulgar Hukukuna Dair Notlar, *THİT Mecmuası*, 1931, s.18.

<sup>19</sup> Kut İnancı: Hükümdarlığın, bir ihsan olarak tanrı tarafından seçilmiş liderlere verildiği inanışıdır.

<sup>20</sup> İbrahim Kafesoğlu; *Türk Millî Kültürü*, Ordu Bahsi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1983, s.67.



Bulgaristan'daki Osmanlı mimarî eserleri, Osmanlı Devleti'nin kurduğu büyük ve hümanist medeniyetin güzel birer yansımasıdır. Bu değerli eserler, döneminde Bulgaristan'ın mimaride ne kadar ileri bir durumda olduğunu göstermektedir. Çoğu vakıf eseri olan bu tarihî yapılar, Osmanlı medeniyetinin sosyal ve insancıl yönünü en çarpıcı şekilde ortaya koymaktadır. Çeşmeler, köprüler, medreseler, kütüphaneler, camiler, türbeler, tekkeler ve çarşılar bu büyük medeniyetin insana ve hayata bakışını gözler önüne sermektedir. Aşevleri ve imaretler Osmanlı kültürünün sosyal yönünü; yapılardaki emsalsiz süslemeler yüksek estetik seviyeyi; kuş evleri, hayvanlara verilen değeri göstermektedir.<sup>21</sup>

Balkanlarda en fazla Türk eseri Bulgaristan'da inşa edilmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre, Bulgaristan'da beş asırdan fazla süren Türk hâkimiyeti döneminde 3339 Türk eseri inşa edilmiştir.<sup>22</sup> Bulgaristan'da Osmanlı hâkimiyeti döneminde inşa edilen Türk eserlerinin kullanım amaçlarına göre dağılımı:

**Dinî:** Cami - mescit (2353), tekke (174), türbe (27) toplam: 2554

**Eğitim:** Medrese (142), mektep (273), darülkurra (2), kütüphane (6) toplam: 423

**Ticari:** Han (116), kervansaray (16), bedesten (3), toplam: 135

**Askerî:** Kale (5), kule (1) toplam: 6

**Sosyal:** İmaret (42), hamam (113), saat kulesi (2), çeşme (36), hastane (1), saray (3) köprü (24) Toplam: 221.

Bulgaristan'da yer alan toplam 3339 eserden büyük bir bölümü yıllarca süren savaşlar (Balkan Savaşları, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları vb.), doğal afetler (deprem, yangın, sel vb.) ve diğer sebeplerden dolayı günümüze kadar gelememiştir. Bu eserlerden günümüze kadar ayakta kalabilenlerin sayısı ancak 150 civarındadır. Bu eserler bilhassa Filibe, Şumnu, Vidin, Eski Zağra, Pazarcık, Sofya, Razgrad ve Köstendil şehirlerinde bulunmaktadır.<sup>23</sup> Söz konusu eserlerden bazıları şunlardır:

<sup>21</sup> Turan - İbrahimgil; s.6.

<sup>22</sup> Ekrem Hakkı Ayverdi; Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları, *Vakıflar Dergisi*, c.IV, Ankara, 1956, s.143.

<sup>23</sup> Turan- İbrahimgil; s.156 -157.

### **(1) Camiler ve Türbeler**

#### **(a) Sofya Banyabaşı Camii**

Molla Efendi Kadı Seyfullah isimli bir hayırsever tarafından 1566'da yaptırılan cami, Seyfullah Efendi Camii olarak da anılır. Şehrin en büyük caddesi olan Maria Lousia Caddesi'nde, Sofya merkez hamamı ile hali arasında, Tsum diye bilinen en büyük ticaret mağazasının alt tarafındadır.<sup>24</sup>

#### **(b) Sofya Siyavuş Camii**

VI. yüzyılda kilise olarak inşa edilmiş olan yapı, XIV. yüzyılda Sofya şehrine adını vermiş ve aynı yüzyıl ortalarında camiye dönüştürülmüştür. 1818 depreminde minaresi yıkılan Siyavuş Camisi, 1838 depreminde büyük zarar görmüştür. 1910'da cami olmaktan çıkarılan yapı 1980'den bu yana restore edilmektedir.<sup>25</sup>

#### **(c) Bosnalı Sofu Mehmet Paşa Camii (Kara Cami)**

1548'de Sofya'da Sofu Mehmet Paşa tarafından yaptırılan cami, siyaha yakın renkli granit taştan yapıldığı için "Kara Cami" adıyla da anılmaktadır. Kara Cami, Mimar Sinan'ın Sofya'daki en güzel eseridir.<sup>26</sup> İmaret Camisi ya da Cuma Camisi adlarıyla da anılan Kara Cami, Osmanlının Sofya'da cami külliyesi olarak kurduğu üçüncü büyük yapıdır. O dönemde, cami, medrese, kütüphane, imaret, hastane, hamam ve kervansaraylardan oluşan bu büyük külliyenin, bugüne kalmış tek binası olan cami, Bulgaristan İçişleri Bakanlığı'nın yanındaki küçük bahçede bulunmaktadır. Bakanlık binası da yıllarca hapishane olarak kullanılıp 1928'de yıkılan medrese binasının yerine yapılmıştır.<sup>27</sup>

#### **(d) Razgrad Maktul İbrahim Paşa Camii ve Kız Çeşmesi**

Cami, Veziriazam Maktul İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Evliya Çelebi bu cami hakkında "Rumeli'nde bu kadar sanatlı cami yoktur." demektedir.<sup>28</sup> Duvarları kum taşı ve kesme taşla düzenli bir şekilde işlenmiştir. Cami sıra sıra pencerelerle aydınlanmaktadır. Kubbe kasnağı on altı köşelidir ve her yüzünde pencere vardır. Kasnağın önüne dört köşeye sivri külâhlı, yuvarlak fakat ince kuleler oluşturulmuştur. Bu kulelerin

<sup>24</sup> İsmail Cambazov; "Sofya'da Bugünkü Osmanlı Mimarî Eserleri", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu (17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan)*, c. I, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.196.

<sup>25</sup> Nihat Kaşıkçı; Hasan Yılmaz; *Karadeniz'in Öte Yakası*, Türkar Yayınları, 2002, s.256.

<sup>26</sup> Hüseyin Memişoğlu; *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 145, Seri: I, Sayı A. 28, Ankara, 1995, s.53.

<sup>27</sup> İsmail Cambazov; "Sofya'da Bugünkü Osmanlı Mimarî Eserleri", s.197.

<sup>28</sup> Memişoğlu; *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, s.54.

onarım lar sırasında konduğu tahmin edilmektedir. Cami, 1603, 1616 ve 1625 tarihlerinde onarım geçirmiştir.<sup>29</sup>

**(e) Filibe Şehabettin Paşa Camii ve Türbesi**

Şehabettin Paşa Camisi, rengârenk mihrap ve minberi, yeşil çini ile yapılmış uzun ve zarif minaresi, mermer levhalar üzerine itina ile oyulmuş dua ve övgü içeren kitabeleri ile sanatsal bir değere sahiptir.<sup>30</sup> Meriç Nehri'nin yakınında Veziriazam Şehabettin Paşa tarafından 1444'te yaptırılan caminin önünde paşanın türbesi de bulunmaktadır. Kapı önünde bulunması gereken basamakların bugün mevcut olmaması ve eşğin havada kalmasından caminin bir dönem esas yapısı bozulacak şekilde tamir gördüğü anlaşılmaktadır. Türbe, caminin sağ köşesinde tuğladan yapılmış sekizgen bir bina dır. Kapı ve penceresi örtülüdür. Tamir kitabesine göre cami, 1634-1635 yıllarında Mustafa Ağa adlı biri tarafından tamir ettirilmiştir. Revakın sağdaki ayaklarının ortasında bir çeşme ve 1832 tarihini taşıyan iki beyitlik kitabesi bulunmaktadır.<sup>31</sup>

**(f) Filibe Hüdavendigâr (Muradiye) Camii**

Sultan I. Murat tarafından yaptırılmış olan caminin inşa kitabesi olmamakla birlikte diğer bir kitabeden 1785'te tamir gördüğü anlaşılmaktadır. 1818 depreminde büyük zarar görmüş olan yapı, dört ayak üstüne oturtulmuştur. Bugün caminin güney tarafı toprağa gömülmüş, kuzey taraftaki giriş cephesi ise havada kalmıştır. Caminin esas kapısı zengin ve geniş silmeli sivri kemerli bir tak içindedir.<sup>32</sup>

**(g) Şumnu Şerif Halil Paşa Camii ve Külliyesi**

Osmanlı mimarisinin Balkanlardaki en güzel örneklerinden biri olan ve halk arasında "Yeni Cami" olarak bilinen yapı, Şerif Halil Paşa tarafından, kapı kemeri üstündeki kitabesi ve vakfiyesinden anlaşıldığına göre 1744'te inşa ettirilmiştir.<sup>33</sup> Caminin arsası az olduğundan avlu yapılmamıştır. Caminin yanı sıra bir okul ve kütüphaneyi içeren medresenin oluşturduğu bu külliye de, caminin sol tarafında bir çeşme ve sonradan eklenmiş bir bina daha vardır.<sup>34</sup> Okul ve kütüphaneden sonra görülen batı duvarının arkasında medrese bulunmaktadır. On dört hücreli olan medresede ders hane yoktur.

<sup>29</sup> Altan Araslı; *Avrupa'da Türk İzleri*, c.II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.198.

<sup>30</sup> Memişoğlu; *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, s.53.

<sup>31</sup> Araslı; s.197.

<sup>32</sup> a.g.e.; s.196.

<sup>33</sup> Memişoğlu; *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, s.54.

<sup>34</sup> Orlin Sabev; "Şumnu'daki Şerif Halil Paşa (Tombul) Camisi: Batı-Doğu Diyalogunun İzleri", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu*, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.620.

Cami ile ortak olan şadırvan, medresenin avlusundadır.<sup>35</sup> Tombul Cami olarak da anılan Şerif Halil Paşa Camisi, aynı zamanda batı mimarisinin Bulgaristan'da bulunan bir Osmanlı yapısı üzerindeki etkileşiminin de tek örneğidir.<sup>36</sup>

**(h) Varna Obroçiste Köyü Akyazılı Baba Tekke ve Türbesi**

Akyazılı Sultan, Buhara ve Horasan'dan gelen Hoca Ahmet Yesevi halifelerindendir. Yavuz Sultan Selim dönemine ait olduğu sanılan Akyazılı Baba Türbesi, Bulgaristan'da rastlanmayan yedi köşeli bir plâna sahiptir. Türbenin, altta iki adet, üstte dört adet olmak üzere mazgal delikleri ve önünde sonradan ilave edilmiş bir giriş kısmı bulunmaktadır.<sup>37</sup>

**(i) Razgrad Kemaller Demir Baba Türbesi**

Kubbeli, kesme taştan, köşeli bir türbedir ve sivri külâhlı bir giriş kısmı bulunmaktadır. Razgrad'ın 40 km kuzeydoğusunda, Kemaller köyündedir.<sup>38</sup>

**(2) Han, Hamam, Bedesten ve Köprü Mimarisi**

Osmanlılar, Bulgaristan topraklarında gelenekleri ile doğru orantılı, sosyal ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile hanlar, hamamlar, evler inşa ederken iktisadî ihtiyaçları için de bedestenler, köprüler yapmışlardır. Osmanlılar, sağlık açısından önemli olmasından dolayı, hamamların yapımına çok itina etmişlerdir. Bu nedenle, Bulgaristan'ın birçok kasaba ve şehirlerinde hemen hepsi çok bölmeli ve kubbeli, mimarî değere ve estetik görünümü haiz kargir hamamlar yapılmıştır. İktisadî açıdan da devrin ticaret merkezleri olarak kabul edilen bedestenlerin yapımına büyük önem verilmiştir. Dükkânlar ve iş hanlarından oluşan bir ticari külliye'nin ortasında, sağlam, yangına karşı korunaklı, yüksek taş yapıları ve kubbeleri ile âdeta bir iç kale gibi yükselen bedestenler, mimarî açıdan da oldukça değerli yapılardır.<sup>39</sup>

**(a) Eski Han**

Diğer bir adı da Taş Han olan bu yapı, Şumnu'da eskiden hamam olduğu söylenen bir Osmanlı binasının yerine yapılmıştır. Cephesi tümüyle kesme taşrandır. Bugün kubbesi ve halvetleri kalmamıştır. Kapısı sivri kemerli eyvanın içinde olan yapının çatısında iki sıra pencere bulunmaktadır.<sup>40</sup>

<sup>35</sup> Araslı; s.200.

<sup>36</sup> Sabev; s.620.

<sup>37</sup> Araslı; s.194.

<sup>38</sup> a.g.e.; s.198.

<sup>39</sup> Memişoğlu; *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, s.63-66.

<sup>40</sup> Araslı; s.200.

**(b) Hacı Hasanzade Çifte Hamamı**

Filibe’de bulunan bu hamam, Kazasker Hacı Hasanzade Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır, vakfiye tarihi 1505’tir. Bugün depo olarak kullanılmakta olan hamamın camekânı oldukça gösterişlidir. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre bu hamamın o dönemdeki yıllık geliri 6100 akçedir.<sup>41</sup>

**(c) Emin Nuruddin Hamamı**

Zağra’nın eski Hisar mevkiinde bulunan yapının diğer bir adı da “Küpsüz Hamam”dır. Dört köşe kiremitli çatısı olan hamam, İstanbul’da Şehzadebaşı’nda camisi bulunan Emin Nuruddin Efendi tarafından kendi camisine vakfedilmek üzere yapılmıştır.<sup>42</sup>

**(d) Filibe Evleri**

XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait Osmanlı devri eserleri olan bu evlerin her biri sahiplerinin adları ile anılmaktadır. Sahipleri arasında Rum ve Ermeniler de bulunmaktadır. Örneğin “Mavridi Evi” olarak anılan bir evde, 1833 yılında doğuya seyahati sırasında La Martine’in kaldığı bilinmektedir. Bu yapının oranları çok güzeldir; kapı pervazları ve pencere kanatlarının cilalı olmasından tamir gördüğü anlaşılmaktadır. “Kolarof Evi” olarak adlandırılan bir diğeri ise kale üzerine inşa edilmiştir ve yapının tavan göbeği Sultan Mahmut devrine ait işlemelerle süslenmiştir.<sup>43</sup>

**(e) Kırım Hanlar Konağı**

Harem ve selâmlıktan oluşan bir zemin ve üst kattan meydana gelmiş ahşap bir yapı olan Kırım Hanlar Konağı, 1830’lu yıllarda, Zağra’ya yakın bir yer olan Varbiça’da inşa edilmiştir. Harem ve selâmlığın her katında dörderden sekiz adet olan ocaklı esas odaları yanında, kahve ocaklı koltuk odaları, sofalar ve binanın altında havalandırma amacıyla bırakılmış bir bodrum alanı bulunmaktadır. Bugün oldukça harap durumda olan binanın pencereleri tahta ile kapatılmıştır. İç tezyinatı rokoko üslubundadır. Tavanlardaki şemse ve yıldızlar Sultan II. Mahmut devrini göstermektedir. Haremlük, selâmlık ve bu ikisi arasında kadın ve erkeğin birbirini görmeden eşya alıp vermesine hizmet eden döner dolaplar, ocaklar, sedirli odalar tipik Osmanlı evi özellikleridir.<sup>44</sup>

<sup>41</sup> a.g.e.; s.197.

<sup>42</sup> a.g.e.; s.201.

<sup>43</sup> a.g.e.; s.197.

<sup>44</sup> a.g.e.; s.201-202.

### **(f) Sofya Bedesteni**

Günümüze ulaşmamış olsa da arşiv kayıtlarındaki bilgilere dayanılarak XV. yüzyılda Yahya Paşa tarafından yaptırıldığı tespit edilen Sofya Bedesteni, etrafında bulunan hanlar silsilesi ile ticaret bölgesinin merkezî bir noktasındadır. Kesme taşlarla inşa edilmiş ve dokuz adet kubbe ile örtülü, kare planlı bir yapıdır.<sup>45</sup>

### **(g) Yanbolu Bedesteni**

XV. yüzyılda Veziriazam Atik (Hadım) Ali Paşa tarafından Yanbolu'da yaptırılan bedesten, merkezî konumlu büyük bir meydanın ortasındadır. Etrafına kısa mesafelerle Eski Cami ve iki han yerleştirilmiş ve böylece meydan çevresi şehrin büyük binalarıyla donatılmıştır.<sup>46</sup> Bedestenin duvarları moloz taşındandır, kubbe ve ortalarında tonoz örtülü bir duvar bulunmaktadır. Giriş kısmı çift merkezli ve sivri kemerli olan yapının, üst pencere söveleri kesme taştan, dükkân kemerleri tuğladan ve yuvarlaktır. XIX. yüzyıl sonlarında bedesten vakfı, dış dükkânları satmış, bu dükkânların sahipleri yapının estetiğini bozan ilâveler yapmışlardır. 1970 yılında yapının restore edilmesine ve bu ilâvelerin kaldırılmasına karar verilmiş, restorasyon çalışmaları 1975'te tamamlanmıştır.<sup>47</sup>

### **(h) İshak Paşa Köprüsü**

Köstendil'in 15 km doğusunda Struma nehri üzerinde bulunan köprü, Fatih Fermanı ile Koca İshak Paşa tarafından 1469 yılında yaptırılmıştır. Köprü, 89,50 m boyu ve 60,50 m eni ile yüksek ve gayet gösterişlidir. Kesme granit taşlardan yapılmıştır. Dört ayaklı olan köprünün, ayaklar arasındaki boşaltma gözleri sonradan kapatılmıştır.<sup>48</sup> Köprü bir orta gözle, iki yan kemer ve iki küçük gözden meydana gelmiştir.<sup>49</sup>

### **(i) Mustafa Paşa Köprüsü**

Edirne'nin 30 km batısında, Meriç Nehri üzerinde bulunan Mustafa Paşa Köprüsü, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri Mustafa Paşa tarafından 1528-1529 yıllarında Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Uzunluğu 295 m olan köprünün, ortada dört büyük gözü ve iki uca doğru alçalan sekizer gözü bulunmaktadır. Duvar yüzlerinden, kemer ve

<sup>45</sup> a.g.e.; s.735-736.

<sup>46</sup> a.g.e.; s.739-740.

<sup>47</sup> a.g.e.; s.201.

<sup>48</sup> Memişoğlu; *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, s.61.

<sup>49</sup> Araslı; s.199.

korkuluklarına kadar iri, düzgün kesme taşlardan yapılmış olan Mustafa Paşa Köprüsü, önemli bir mimari eserdir.<sup>50</sup>

### ***b. Bulgaristan'da Türk Dili ve Edebiyatı***

Bulgaristan'daki Türk kimliğinin en önemli unsuru olan Türk dili bugün bilimsel araştırmalara konu olmakta, 1906 yılından beri Sofya Üniversitesinde yabancı dil olarak Türk okullarında ise ana dil olarak okutulmaktadır. Bugünkü Bulgaristan'da Türk dili öğretiminin on bir yıllık geçmişi vardır. Ayrıca Bulgar Devleti'nin mevcut anayasası ve imzaladığı uluslararası anlaşmalara göre Türkçe'nin bir azınlık dili olarak okutulması kanunî bir yükümlülüktür. Bulgaristan'daki Türk ağızları ilk kez Bulgar araştırmacı Dimitir Gadjanov tarafından ele alınmış, daha sonra Mefkûre Mollova konu üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır. Bulgaristan'daki Türk ağızları üzerine çalışan diğer araştırmacılar, Gy. Nemeth, J. Eckmann, S. Kakuk, V. G. Guzev ve G. Hazai'dir. Bulgaristan'da her dönemde Türkçe yayın yapılmıştır. Önceleri Arap alfabesi kullanılırken, Türkiye'de 1928'de gerçekleşen harf devriminin ardından gazete, takvim ve kitapların bazıları Arap, bazıları ise Lâtin harfleri ile basılmıştır.

Çağdaş Bulgaristan Türk edebiyatı eski Rumeli Türk edebiyatının bir devamı niteliğindedir. Zengin halk kültürünü kaynak alan Bulgaristan Türk şiirinde aruzun yanı sıra hece ölçüsü ve serbest ölçü de kullanılmış, Rumeli şivesinden etkilenilmişse de esas olan dil daima Anadolu Türkçesi olmuştur. Bulgaristan'daki çağdaş Türk şiirine bakıldığında, şairlerin genellikle Güneybatı Bulgaristan (Kırcaali bölgesi) ve Kuzeydoğu Bulgaristan (Silistre-Razgrad-Şumnu-Eskicuma bölgeleri)'de yetişmiş olmaları ve pek çoğunun öğretmen olması dikkat çekici unsurlardır. Şiirlerde ele alınan başlıca temalar ise vatan ve millet sevgisi, memleket hasreti, toplumsal sorunlar, acılar, sıkıntılar, çocuk duyarlılıkları ve tabiatır.<sup>51</sup>

### ***5. BULGAR KÜLTÜRÜNE TÜRK ETKİLERİ***

Bulgaristan topraklarına varlığını taşımış ve bugüne dek sürdürebilmiş olan Türk kültürü, yüzyılları kapsayan bir süreçte doğal olarak yaşadığı bu coğrafyanın insanını, insanın ortaya koyduğu maddî ve manevî kültür ürünlerini etkilemiştir. Manevî etkiler, örf, âdet ve geleneklerin yaşama geçirilmesinde kendini göstermiştir; dil, edebiyat ve sanat ürünleri manevî etkilenmenin dışı vurumu biçiminde değerlendirilebilecek maddî etkilenmeyi yansıtmışlardır.

<sup>50</sup> Memişoğlu; *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, s.62.

<sup>51</sup> <http://www.turkolog.org/02.01.2006>.

Türk kültürü yüzyıllar boyunca Bulgaristan kültürünü besleyen en önemli kaynaktır. Türk halk kültürü Bulgaristan'da Türk kimliğinin oluşmasını sağlayan en önemli alt yapı kurumu olmuştur.

Türkülerden atasözlerine, mani dörtlüklerinden tekerlemelere kadar Türk dünyasıyla benzerlik gösteren bu kültür hazineleri daha uzun yıllar Bulgaristan'daki Türklerin kimliklerinin belirlenmesinde büyük rol oynamaya devam edecektir.<sup>52</sup>

Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen İslâmiyet'le Anadolu'da yeniden şekillenen ve oradan Avrupa ortalarına giden Türk kültürü, Bulgaristan'da yerli halkın kültürünü etkilemiş, onlardan da etkilenmiştir. Kültür, doğası gereği değişkendir. Gelenek zaman boyutunda başka bir geleneğe dönüşür. Halk kültürü öğeleri bir milletin meydana getirdiği kültürel değerlerin bütünüdür. Halk kültürü ürünleri yaşadığı toplumun dokusu, milletin söz sanatındaki sembolüdür.<sup>53</sup>

Bulgaristan'daki Türk kültürü, tarihsel açıdan bir geleneğin devamıdır. Osmanlı Türklerinin, Bulgaristan'a egemen olmalarıyla başlayan siyasal bütünleşme sonrası kültür kurumlarının işlemeyle kültürel bütünleşme sağlamıştır. Kültür kaynaklarının Orta Asya'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Bulgaristan'a uzanan çağlar boyu devam eden süreçte Bulgaristan'ın Türk kültürünü şekillendirici bir etkisi vardır.<sup>54</sup>

Bulgaristan Osmanlıların eline geçtikten sonra Bulgar halkının yaşama biçimleri, gelenek görenekleri, kültürleri; Türk dilinin yaygınlaşması, cami, hamam, medrese, tekke, türbe, çeşme, köprü, kervansaray vb. Osmanlı eserlerinin hızla inşa edilmesiyle değişime uğramıştır. Türklerle, Türk diliyle, Türk kültürüyle iç içe yaşayan Bulgar halkı Türk kültüründen etkilenmişlerdir.<sup>55</sup>

Türkler doğal olarak Balkanlardaki ve bu kapsamda Bulgaristan'daki yerli topluluklardan etkilenmişlerdir. Ancak Türklerin yönetici kesim olarak kendi etkileri daha büyük olmuştur. Fransız Georges Castellan, XIV – XVIII. yüzyıllar arasında Balkan halklarının dil ve dinlerini değiştirmeden Türk usulü yaşadıklarını belirtmekle yetinmez, şunları da ekler: O dönemin

<sup>52</sup> Suphi Saatçı; "Kerkük İle Kıbrıs ve Balkanlarda yaşayan Türk Topluluklarının Edebiyatları Arasında Var Olan Benzerlikleri", *İkinci Uluslararası Kıbrıs ve Balkan Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 1996, s.42.

<sup>53</sup> Ethem Ruhi Fırlı; "Önsöz", *Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler*, Muğla, 1996, s.3.

<sup>54</sup> Orhan Koloğlu; "Mostar" 2004, *Gazete Milliyet Pazar*, 10 Ekim 1999, İstanbul, 1999, s.7. Nimetullah Hafız; "Yugoslavya'da Yayınlanan Kitapların Bibliyografyası", *Sesler Dergisi*, Sayı:180, Üsküp, 1983, s.5.

<sup>55</sup> **Hafız; s. 5 -10.**



seyyahları Balkan kentlerinin hatta Hristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerde bile yaşama biçiminin Türk karakterinde olduğunu belirtir. 1829'da Vuk Karaciç de bunları doğrular.<sup>56</sup> Bu konuda 1665'te Rycout'un verdiği örnek çarpıcıdır. Rycout Osmanlılardan önce 1200 yıllık geçmişi olan Sofya kenti için "öylesine her şeyiyle Türk ki içinde Türklerin kendilerinden daha antik görünen hiçbir şey yok" der.<sup>57</sup>

#### ***a. Bulgar Edebiyatında Türk Etkileri ve Bulgar Diline Yerleşen Türkçe Sözcükler***

XV. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal alanda önemli olduğu bir dönemdir. Bu dönem edebiyatta da önemlidir.<sup>58</sup> Bulgaristan'a gelen âşıklar sazını ve bağlı bulundukları âşıklık geleneğini de taşıyarak buralara yaymışlardır. Âşıklık geleneği özellikle Müslümanlar arasında kabul görerek Bulgaristan'da Bulgar kültürüyle yeniden yapılanmıştır. Şehirlerde medreseler kurulmuştur. Medreselerde, tekkelerde yetişenler; Bulgar divan edebiyatının ve Bulgar Türk tekke edebiyatının temellerini atmışlardır.<sup>59</sup> Bulgaristan'da doğmuş birçok şair de İstanbul'a giderek şöhret olmuşlardır. Bulgar Türk edebiyatçıları Bulgaristan'daki kültür mozaïği ile Anadolu'dan taşınan dil, edebiyat, kimlik, kültür değerlerini eserlerinde yansıtmışlardır.<sup>60</sup> Gerçekten de Türklerin XIV. yüzyılda, bugünkü Bulgar topraklarına yerleşmeleri ile kültür alışverişi Bulgaristan'da başlamış ve Türk kültürünün ürünlerine dair terminoloji de Bulgar diline, edebiyatına yansımıştır. Bugün de bu tekerlemeler, masallar, halk hikâyeleri, bilmece, atasözü ve deyimler, türküler, maniler (martifal) ninniler, ağıtlar vb. yaşamaktadır. Birçok Türk atasözü Bulgar diline çevrilmiş ve kullanılmaktadır. Birçok Türk türküsü ezgisini Bulgar şarkılarında görüyoruz. Bulgaristan'da Türk kültürünün yöre halkına ne denli etki ettiğinin en açık göstergesi ise onların dillerine girmiş Türkçe kelimelerdir.<sup>61</sup> Bugünkü Bulgarca'dan, Türkçe'den geçen dört - beş bin civarında kelime bulunmaktadır. Dildeki etkilene sadece kelimeler ile sınırlı değildir, birçok deyim ve atasözleri de ortaktır.<sup>62</sup> Bulgar diline geçen bazı Türkçe sözcüklere örnekler şöyledir:

<sup>56</sup> Georges Castellan; *Balkanların Tarihi*, Çev: Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.148.

<sup>57</sup> **Koloğlu; s.7.**

<sup>58</sup> Fahri Kaya; *Çağdaş Makedon Şairleri Antolojisi*, Ankara,1986, s.7.

<sup>59</sup> Hafız; s.133 -155.

<sup>60</sup> Feyyaz Sağlam; "Ortak Türk Edebiyatı Açısından Yunanistan Türklerinin Konumu, Önemi ve Problemleri Üzerine Düşünceler", *Yunanistan Türkleri Edebiyatı Üzerine İncelemeler*, İzmir,1996, s.1-5.

<sup>61</sup> İlhan Genç; "Balkanlarda Türk Divan Edebiyatı ve İzleri", *Uluslararası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 1998, s.2.

<sup>62</sup> Rıdvan Canım; "Yirmi Birinci Asrın Başında Balkanlarda Yaşayan Türkçe", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 148, Ekim-Kasım-Aralık 2000.

**Evde:** Direk, pencere, ocak, baca, mutfak, tavan, kapı, avlu, duvar, çarşaf, yorgan, döşek, yastık, kilim, halı vb.

**Giyim - kuşamda:** Şalvar, kürk, pabuç, uçkur, kalpak, aba, bez, çuha, kumaş vb.<sup>63</sup>

Bunların dışında, şehir ve kasabalarda pek çok semt ve sokak isimlerinde; idarî ve ticari hayatta geçen deyimlerde; aile ve akrabalık ilişkilerini anlatan terimlerde bugün dahi Türkçenin izleri görülmektedir.

Yemek isimleri ve kap kacakla ilgili Türkçe terimler ise, Bulgar dil bilimcilerine göre, artık değiştirilemez biçimde Bulgar diline nüfuz etmiştir. XIX. yüzyılın başlarında, şehirlerdeki Bulgar halkı Türkçe'yi ana dillerinden daha iyi bildikleri için, Bulgar yazar Sofroniy Vračanski (1739-1813), eserlerinin anlaşılabilir olması için Türkçe kelimeler kullanmak zorunda kaldığını dile getirmiştir. Bulgar atasözlerini ilk derleyenlerden Petko R. Slaveykov, Türkçe atasözlerinin günlük konuşmada ve pratik yaşamda etkin kullanımına dikkat çekmiştir. Türkçe atasözleri, Bulgarca'ya aynen çevrilmiş ya da "Deliye her gün paskalya (bayram)" biçiminde kendi kimliklerine aktarılmıştır. Bulgarca'da kullanılan Türkçe atasözleri ile ilgili ilk derleme, Prof. Stevan Bladenov tarafından 1914'te yapılmış ve Almanca olarak yayımlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da bu çeşit derlemeler yapılmıştır. S. Çilingirov, 1922 ve 1923 yıllarında yayımladığı iki yazısında, 452 Türkçe atasözü ve deyme de yer vermiş ve bunların çoğunu bir kelime bile Türkçe bilmeyen Bulgarlardan alıp derlediğini özellikle belirtmiştir.

Bu durum, Türkçe'nin Bulgarca üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. 1932'de, S. S. Bobçev bir yazısında, 106 Türkçe atasözünü Bulgarca çevirileri ile yayımlamıştır. Bulgar dil bilimcilerinin Türk dilinin etkilerine duydukları ilgi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da devam etmiş, 1968 yılında Nikolay İkonomov, "Balkan Halk Hikmeti" isimli eserinin ikinci bölümünde, Bulgarlar tarafından kullanılan ve daha önce ismi geçen dil bilimciler tarafından yayımlanmış tüm Türk atasözlerini derlemiştir. Bulgar diline duyulduğu şekliyle nüfuz etmiş, birçoğu bugün dahi halk arasında kullanılan atasözlerimizden bazıları şöyledir: "Aaç inceyken bükülür", "Acı patlicana kıra düşmez", "Armut aacından uzak düşmez", "At binene yakışır", "Az olsun da uz olsun", "Balık baştan kokar", "Büyük başın büyük arısı olur", "Can boazdan gelir", "Çok gezen çok bilir", "Daa daaylen kavuşmaz, insan insannan kavuşur", "Damlaya damlaya göl olur", "Dinsizin hakkından imansız gelir", "Dokuz nasihatın bir seremiz eidir", "Dooru söyleyen dokuz köyden kovarlar", "Düşenin dostu olmaz", "Eski dost

<sup>63</sup> Hüseyin Memişoğlu; *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 89.

duşman olmaz, olsa da yakışmaz”, “Eski hamam eski tas”, “Ev yıkanın evi kalmaz”, “Evdeki hesap çarşıya uymaz”, “Eylik eden eylik bulur, kemlik eden kemlik bulur”, “Eylik eyle denize at balık bilmezse halik bilir”, “Fakir kuşun Allah yuvasını yapar”, “Görünen köy kalauz istemez”, “Gülme komşuna gelir başına”, “Gün doomadan neler doar”, “Hem kel hem fodul”, “Horoz ölür ama gözü çöplüktedir”, “İki bülbül bir dalda ötmez”, “Kel başa şimşir tarak”, “Kendi düşen aalamaz”, “Korkunun ölümüne faydası yok”, “Kurt kocadıylen köpeklere maskara olur”, “Laf ile pilaf pişeydi, deniz kadar yaim olurdu”, “Musafir umduunu yemez, bulduunu yer”, “Ne zaman can çıkar, huy çıkar”, “Olmayacak doaya amin denmez”, “Öfke baldan tatlıdır”, “Padişahın malı denizdir, yemeyen domuzdur”, “Saar işitmezse uydurur”, “Son pişmanlık fayda etmez”, “Taş yerinde aırdır”, “Ucuz etin çorbası datsız olur”, “Üzümünü ye, bagını sorma”, “Yalancının mumu yatsiya kadar yanar”, “Zorlan güzellik olmaz”...

XX. yüzyıl Bulgar edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Yordan Yorkov (1880-1937), Bulgar edebiyatında Türkleri ve Türk kültürünü ilk kez gerçekçi bir yaklaşımla ele almış bir yazardır. Yorkov, Osmanlı Devleti döneminden İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte Balkanlarda yaşayan Türklerin yaşama biçimini, felsefelerini, sanatlarını, acılarını ve sevinçlerini kaleme alırken, Türk karakterlerini kendi bildiği ve tanıdığı bir biçimde yansıtmaya özen göstermiştir. Yazar, Türk mimarisine duyduğu ilgiyi ve beğeniyi, birer sanat yapıtı olarak değerlendirdiği camileri anlatırken bir Türk yazar kadar etkileyici olan betimlemelerinde ortaya koymuştur. Yorkov'un Türk kültürü ve felsefesi ile ilgili olarak üzerinde durduğu en önemli konu, eski - yeni Türk nesilleri arasında, kültür varlıklarının vasıtasıyla sağlanan, kopmaz bağ temasıdır.<sup>64</sup>

#### ***b. Bulgar Sanatında Türk Etkileri***

Türk sanatı, özellikle Türk mimarisi Bulgar mimarisini oldukça etkilemiştir. Doğuya özgü nitelikleri haiz ilk Bulgar kentleri olan Rusçuk, Şumnu, Plevne, Vidin, Hasköy, Harmanlı XIV. yüzyılın sonlarında kurulmuştur. Yeni kurulan kentlerde cami, han, hamam, kervansaray, konak, türbe, medrese gibi yapılar inşa edilmiş ve bunlar kentlerin görüntüsünü farklılaştırmıştır. Bunun yanı sıra özgün Türk evleri de kentlerin mimarî dokusuna estetik kazandırmıştır. Dericilik, abacılık, kazancılık gibi Türk yaşam geleneğinin ürünü olan zanaat dallarının Bulgar kentlerinde yaygınlaşması ve bu zanaat dallarında çalışanların kurdukları çarşılar da

<sup>64</sup> Zeynep Zafer; “Balkanlarda Türk Kültürü ve Yordan Yorkov”, *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu*, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.901.

mimarî yapıya başka bir boyut katmıştır. Bir ticaret ve kültür merkezi olarak eğitimli pek çok Bulgar tarafından gezilmiş, görülmüş hatta yaşanmış olan İstanbul da kendine has ev mimarisi ile simetrik Filibe evi olarak bilinen Bulgar evlerini etkilemiştir. Bu evlerde çıkma divanhane, zengin olanlarında haremlik - selamlık, dolap, raf ve minder gibi özel kullanımlar ortaya çıkmıştır. Gerek dış gerek iç mimarisi ile bu evler tümüyle Türk mimarisinin ürünleridir.

Uygulamalı güzel sanatlar alanında, özellikle de deri, ağaç, maden işlemleri, giysi yapımı, çeşitli araç - gereç ve silah üretiminde de Türk kültürünün etkileri göze çarpmaktadır. Tescilli bir sanat dalı olmamakla birlikte tat, koku ve estetiği ile toplumdan topluma değişim gösteren yeme-içme eylemini kültürün sanatsal bir boyutu olarak değerlendirecek olursak, geleneksel Türk mutfak sanatı Bulgaristan mutfağını tatlısı - tuzlusu ile etkilemiştir. Günümüzde bile Bulgar halkının sofrasında genellikle yer alan pide, börek, dolma, kebab, sarma, helva, boza, salep, kahve, şerbet, kadayıf, baklava gibi Türk yemekleri ve tatlıları bu etkilenmenin örnekleridir.<sup>65</sup>

### SONUÇ

Türkler ve Bulgarlar yüzyıllar boyunca birlikte yaşamışlardır. Osmanlılar Orta Asya ve Anadolu kültürünü Bulgaristan'a taşımışlardır. Türk kültürü doğal olarak yaşadığı bu coğrafyanın insanının ortaya koyduğu maddî ve manevî kültür ürünlerini etkilemiştir. Manevi etkiler, örf, âdet ve geleneklerin yaşama geçirilmesinde kendini göstermiştir. Dil, edebiyat ve sanat ürünleri manevî etkilenmenin dışı vurumu biçiminde değerlendirilebilecek maddî etkilenmeyi yansıtmıştır.

Bulgar halkının yaşama biçimleri, gelenek görenekleri, kültürleri Bulgaristan'da Türk dilinin yaygınlaşması ve Türk kültürüne ait eserlerin hızla inşa edilmesiyle değişime uğramıştır. Türklerle, Türk diliyle ve Türk kültürüyle iç içe yaşayan Bulgar halkı Türk kültüründen etkilenmişlerdir. Bugün birçok Türk atasözü Bulgar diline çevrilmiş ve kullanılmaktadır. Birçok Türk türkü ezgisini Bulgar şarkılarında görebilmekteyiz. Bulgaristan'da Türk kültürünün yöre halkına etkisinin en açık göstergesi onların dillerine girmiş Türkçe kelimelerdir. Bugünkü Bulgarcada, Türkçeden geçen dört-beş bin civarında kelime bulunmaktadır. Dildeki etkilenme sadece kelimeler ile sınırlı değildir; birçok deyim ve atasözleri de ortaktır. Diğer taraftan Türk kültürü, Bulgaristan'da yerli halkın kültürünü etkilediği kadar Bulgar kültüründen de etkilenmiştir.

<sup>65</sup> Memişoğlu; *Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, s.89-90.

Osmanlı hâkimiyeti döneminde Bulgaristan'da birçok mimarî eser inşa edilmiş, edebiyat ve diğer sanat alanlarında faaliyet gösteren birçok sanatçı tarafından çok değerli eserler ortaya konmuştur. Bu durum Bulgaristan'da büyük bir kültürel olgunlaşmanın ve büyük bir kültürel birikimin meydana gelmesini sağlamıştır.

Bulgaristan'daki Türk eserleri, Türklerin haklı olarak iftihar kaynağı olmasının yanı sıra, aynı zamanda bölgede yaşayan insanların ve insanlığın ortak mirası ve zenginliğidir. Bu itibarla söz konusu eserlerin korunması, aslına uygun bir şekilde restore edilmesi ve kullanılması için öncelikle Türkiye ve Bulgaristan ülkelerinin ilgili kurumlarının iş birliği içerisinde bulunmaları önem arz etmektedir.<sup>66</sup>

Uzun bir tarihî geçmişe sahip Türk ve Bulgar toplumları arasındaki kültürel etkileşimin sonucu, kültürel anlamda bazı izlerin kalıcı olduğu ve hâlen günümüzde Bulgaristan'da sürdürüldüğü görülmektedir. Nitekim bugün Bulgarlar ile Türkler bir araya gelseler aynı şeyleri yiyip içebilirler, aynı halk oyunlarını oynayabilirler ve aynı türkülere eşlik edebilirler.

#### KAYNAKÇA

Araslı, Altan; *Avrupa'da Türk İzleri*, c.II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Ayverdi, Ekrem Hakkı; "Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1956.

Castellan, Georges; *Balkanların Tarihi*, Çev: Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Cambazov, İsmail; "Sofya'da Bugünkü Osmanlı Mimari Eserleri", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu (17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan)*, c. 1, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Canım, Rıdvan; "Yirmi Birinci Asrın Başında Balkanlarda Yaşayan Türkçe", *Millî Eğitim Dergisi*, Sayı: 148, Ekim-Kasım-Aralık 2000.

Fırlı, Ethem Ruhi; "Önsöz", *Türk Dünyası Halk kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler*, Muğla, 1996.

Genç, İlhan; "Balkanlarda Türk Divan Edebiyatı ve İzleri", *Uluslararası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 1998.

<sup>66</sup> Turan- İbrahimgil; s.15.

Gökbilgin, Tayyib; *XV nci ve XVI ncı Asırlarda Edirne ve Paşaeli Livası*, İstanbul, 1952.

Hafız, Nimetullah; “Yugoslavya’da Yayınlanan Kitapların Bibliyografyası”, *Sesler Dergisi*, Sayı:180, Üsküp, 1983.

İsen, Mustafa; “Çağdaş Prizren Şairleri”, *Ötelerden Bir Ses*, Ankara, 1997.

Kafesoğlu, İbrahim; *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.

Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Millî Kültürü*, Ordu Bahsi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1983.

Kaşıkçı, Nihat- Yılmaz, Hasan; *Karadeniz’in Öte Yakası*, Türkar Yayınları, 2002.

Karpat, H. Kemal; *Balkanlar*, D.V.İ.A., İstanbul, 1992.

Kaya, Fahri; *Çağdaş Makedon Şairleri Antolojisi*, Ankara, 1986.

Koloğlu, Orhan; “Mostar” 2004, *Gazete Milliyet Pazar*, 10 Ekim 1999, İstanbul, 1999.

Kurat, Akdes Nimet; *IV. - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, TTK Basımevi, 1972.

Köprülü, Fuat; Proto Bulgar Hukukuna Dair Notlar, *THİT Mecmuası*, 1931.

Memişoğlu, Hüseyin; *Geçmişten Günümüze Bulgaristan’da Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Memişoğlu, Hüseyin; *Bulgaristan’da Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 145, Seri: I, Sayı A. 28, Ankara, 1995.

Öztuna, Yılmaz; *Rumeli Kaybımız*, İstanbul, 1990.

Peremeci, Osman Nuri; *Tuna Boyu Tarihi*, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1942.

Saatcı, Suphi; “Kerkük İle Kıbrıs ve Balkanlarda Yaşayan Türk Topluluklarının Edebiyatları Arasında Var Olan Benzerlikleri”, *İkinci Uluslararası Kıbrıs ve Balkan Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 1996.

Sağlam, Feyyaz; “Ortak Türk Edebiyatı Açısından Yunanistan Türklerinin Konumu, Önemi ve Problemleri Üzerine Düşünceler”, *Yunanistan Türkleri Edebiyatı Üzerine İncelemeler*, İzmir, 1996.

Sabev, Orlin; “Şumnu’daki Şerif Halil Paşa (Tombul) Camisi: Batı-Doğu Diyaloğunun İzleri”, *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu*, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

*Tarihte Türk - Bulgar İlişkileri*; Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2004.

Turan, Ömer- İbrahimgil, Z. Mehmet; *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No:97, 2004.

Yediyıldız, Bahaeddin; “Osmanlılar Döneminde Manastır”, *Atatürk ve Manastır Sempozyumu*, Ankara, 1999.

Zafer, Zeynep; “Balkanlarda Türk Kültürü ve Yordan Yorkov”, *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu*, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

<http://www.turkolog.org/02.01.2006>.